

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

KASBIY TA'LIM FAKULTETI

MUSTAQIL SH

Mavzu: Kandakorlik

Bajardi:

Rashidov Shaxram

Tekshirdi:

o'qit. A. Gadauev

Samarqand 2017

Kandakorlik

Reja:

1. *Kandakorlik san'ati tarixi*
2. *Misgarlik*
3. *Mis buyumlarning turlari*
4. *Mis idishlarni yasashning texnik usullari*
5. *Kandakorlikdagi badiiy bezak turlari*

«O'zbek xalq amaliy bezak san'atining eng keng tarqalgan turlaridan biri kandakorlikdir. Kandakorlik deganda metallardan yasalgan badiiy buyumlarga o'yib yoki bo'rtik qilib naqsh ishlash tushuniladi. O'zbekiston territoriyasida joylashgan O'rta Osiyo shaharlarida metallardan yasalgan badiiy buyumlar ishlab chiqarish qadimdan rivojlanib kelayotgan san'at bo'lib, bu san'at o'zining qadimiyligi bilan kulolchilikdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Savdosotiqda qadimdan kandakorlik buyumlariga talab katta bo'lgan. Bu asarlar ramziy ifodalarning yangi uslublari hamda g'oyalarini tarqatish manbai bo'lib xizmat qilgan. Mahalliy san'at asarlari qo'shni mamlakatlar san'atining eng yaxshi yutuqlari bilan boyib borgan. Qadimda buyum yasash urf bo'lib qolgan. Mahalliy ustalar oltin, kumush, jez, mis va boshqa metallardan har xil buyumlar yasaganlar. Qadimgi va ilk o'rta asr kandakorligi asosan hallangan kumush buyumlarda o'z ifodasini topdi.

XI asrdan boshlab kandakorlik mahsulotlarini mis hamda mis qotishmalaridan tayyorlay boshladilar. Arxeologik topilmalardan eramizdan avvalgi III asr oxiri hamda II asr boshlarida birinchi (maxsus mis qotishmasi) to'g'nag'ichlar Misr, O'rta yer dengizi, Mesopotamiya, Hindiston, O'rta Osiyoda keng tarqalganligi aniqlangan. Bu badiiy metall buyumlari ishlashning ilk namunalari edi. To'g'nag'ichlarda kichik-kichik voqyealar, hayvon va boshqa narsalar tasvirlangan. Farg'onada topilgan marosim qozoni ming yillikning o'rtalarida kandakorlik «hayvonot uslubi» rivoj topganligini isbotladi.

IV asrda O'rta Osiyo janubiy viloyatlarining Aleksandr Makedonskiy tomonidan bosib olinishi tasviriy va amaliy san'atning mahalliy an'alarining tarqalishiga imkon yaratdi.

III—VIII asrlarda, ya'ni so'nggi antik va ilk o'rta asr davrida O'rta Osiyoda kandakorlik juda yuqori darajada rivoj topdi. Qimmatbaho metallardan hokimlar qamda a'yonlar uchun har xil nihoyatda chiroyli bezak buyumlari ishlatildi. Bu oltin yoki kumush buyumlarda to'y tomosha, taxtga o'tirish marosimlari, dunyoviy mavzular, shikor va kurash manzaralari, mifologik

hamda epik qahramonlar, hayotiy mavjudot, parranda va boshqa tasvirlarni ko'rish mumkin edi.

VI—VII asrlarda badiiy metall buyumlar yuksak texnik sifatda bajarilganligiga Anikov lagani misol bo'la oladi. Bu laganda qal'a darvozasi oldidagi saqna tasvirlangan, «Yakkama-yakka olishuv» voqyeasi tasvirlangan kosa o'sha davr hayotidan bir parcha bo'lib, undagi o'ymaning mayinligi, aniq nafosati, kompozitsiyasi, ta'sirchanligi, kuchliligi bilan mashhurdir.

Sovet arxeologlarining topilmalari shuni ko'rsatdiki, arab istilosi davrigacha so'g'd aholisi ro'zg'orlarida badiiy metall buyumlar keng tarqalganligi isbotlandi. Hayvon shakli ifoda etilgan mis naqshlar, ya'ni yovvoyi hayvonlar kallasi va boshqalar topilgan.

IX—XIII asrlarda kumush ishlab chiqarish inqirozga uchraydi Temur hukmronligigacha buyum-lar asosan bronza va misdan tayyorlangan.

Bu davr buyumlari Termiz va Namangan shaqar muzeylaridagi mis laganlar, oftoba-»r, ko'zgular, siyohdonlarda yuksak sifatga ega shgan afsonaviy voqyealarni ifodalagan.

IX—X asrlarda islom dini O'rta Osiyo viloyatriga kirib borishi munosabati bilan turli xalqlarning san'ati an'analarini o'zida mujassamlashtirgan yangi g'oyaviy uslub paydo bo'ldi. Musulmon Sharqda birinchi va mis buyumlar ko'p tarqalgan bo'lsada keyinchalik ular znini kumush va oltin metallar egalladi.

VIII—XIII asrlarda qimmatbaho metallardan qilingan idishlar islom dini dunyosining ko'pgina burchaklarida urf bo'lib qolgan edi. Oltindan juda ko'p narsalar ishlanar, binolarning bezaklariga oltin suvi yugurtirilar edi. Keyinchalik esa xom ashyo sifatida birgina qimmatbaho yetallarning o'zi kifoya qilmay hiyla arzon materiallar mis va uning turli qotishmalari ishlatildi. Qizil misdan har xil ko'zalar, dekchalar, idish-tovoqlar, jezdani va sariq misdan gyomdonlar, poymonlar, oq mis hamda brinjidan o'zalar, kir tog'oralar, katta-kichik piyola va shu abilar yasalar edi.

Yuqorida aytib o'tilgan materiallardan yasalgan buyumlar oltindan juda kam farq qilar edi. Shoir Nosir Xusrav asarlarida brinjidan qilingan ko'zani ko'rib qolgani, uni oltindan hyech farq qilmasligini bayon qilib o'tgan edi.

XI asrning o'rtalarida O'rta Osiyo xalq amaliy an'atida katta burilish bo'ldi. Kandakorlik yez sur'atlar bilan rivojlandi, mis va uning otishmalaridan yangi-yangi buyumlar paydobo'ldi, o'g'ri to'rtburchakli barkashlar, qorni sharsimon ;amda bo'yniga naqsh solingan ko'zalar, yarim doira ketmonlar, siyoqdonlar, hovoncha va boshqalar kuda ko'p ishlatilar edi. Bu buyumlarning ozalariga bo'rtma kandakorlik usulida naqsh ishlash kamayib borib, uning o'rniga o'yib naqsh ishlash (gravyura) urf bo'lib qoldi. Ishlangan bezaklar IX—X asrlarda beo'xshov qo'pol shaklini yo'qotib juda chiroyli ko'rinishga ega bo'ldi.

XI—XII asrlarda idishlarni qanotli sfinks x,amda taqalarning, odambosh qushlar, arslonlar shakllari bilan bezash odat tusiga kirdi. Bu bezaklar ichida dunyoviy mazmundagi bezaklar, ya'ni saroy bog' manzaralari, to'y, bazm, saroy ichkarisi, shikor, naqsh turlaridan turunjlar ishlatildi. Turunj naqshlar juda ko'p ishlatilib buyumlarning ajralmas qismi bo'lib qoldi.

IX—XII asrlarda kandakorlik san'atida ham katta yangilik bo'ldi. Idishlarni bezashda yozuvchi naqshlar keng miqyosda qo'llanildi. Qadah va idishlarga har xil yozuvlar masalan, shon-sharaf, omad, tansihatlik, baxt-saodat, farovonlik degan naqshli yozuvlar «kufiy» va «nasx» usulida bitilgan. Bu yozuvli bezaklar shunday rivojlanib ketib juda mayda, juda nafis bo'lib, hattoki ularni o'qiy olish qiyin edi.

XIII—XV asrlarda kandakorlar bezaklarga kumush va oltin iplarni qadab zeb berib, naqshlarni judayam nafis bo'lishiga harakat qilishgan. Registon maydoni yaqinida topilgan xazinalar, ya'ni oltmishdan ziyod turli-tuman idishlar, piyolalar, ko'zalar, qopqoqlar, tagliklar, qozonchalar kandakorlikning XIV—XV asr badiiy an'analari to'g'risida ma'lumot bergan. XIV asrda metallga badiiy ishlov berish-da jiddiy siljish bo'ldi. Temur o'z davrida xalq hunarmandchiligi rivojlanishiga katta e'tibor berdi. Temur va temuriylar avlodi hukmronlik qilgan davrda buyumlar ishlab chiqarish yuksak

darajada rivojlandi. Bu davr xalq amaliy san'atining barcha turlarida badiiy uslubning o'zgarishi bilan xarakterlidir. Metall buyumlarni bezash yanada o'zgardi, o'sdi. Buyumlar naqshlari yanada badiiylashdi, noziklashdi, mayda islimiy naqshlar, yozuvli naqshlar yanada ko'p ishlatildi. Masalan, Ermitajdagi shamdonlar, halqa, yetti xil metallardan quyilgan qozonlar misol bo'la oladi. «Shamdonlar» sadaf suyak qadab ishlangan eshiklar uchun qilingan nafis shabaka halqalar o'simliksimon gullari zaminida yaratilgan. Bu yozuvlarda shamdonlarning ishlangan vaqti (1397 yil) va usta Izaad Din Isfaxoniy nomi bitilgan. Qozon o'simliksimon naqsh va yuksak badiiy husnixat yozuvi bilan naqshlangan. Bu afsonaviy qozon dunyoda yagona bo'lib, uni tabrizlik Abdulaziz ibn Sharofiddin rixtagar yaratgan».

Jumhuriyatimizdagi qazilmalardan topilgan metall buyumlarda chet ellik ustalar nomini uchratish mumkin. Chunki Temur yurishlari vaqtida chet ellardagi ustalarni ko'chirib Samarqandga olib keltirgan». Ular o'z asarlarida mahalliy badiiy did va qarashlariga bo'ysungan.

Ispan elchisi Klavixoning esdaliklarida Amir qabulida va ziyofatida bo'lgan vaqtida ko'rgan ajoyib idishlarni yuksak darajada bajarilganligi haqida aytib o'tgan. O'sha davrlarda Samarqand, Buxoro va Xivalarda yuqori sifatli va bejirim metall buyumlar ishlab chiqilgan.

«Buxoro va Xivadan Moskva hukmronlariga sovg'a sifatida taqdim etilgan buyumlar, shuningdek, O'rta Osiyo savdogarlari keltirgan mollar ichida oltin suvi yuritilgan maysa bilan hoshiyalangan gurzi, o'q, o'tkir tig'li qilichlar, oltin suvi yuritilgan qilich qinlari, kumush zanjiralar, «tulunbosar» (do'mbiralar), oltinrang va o'trang bo'yoqlar yuritilgan qilichlar tilga olinadi, tarixiy hujjatlarning guvohligiga qara-ganda, XVI—XVII asrlarda Samarqand va O'rta Osiyoning boshqa shaharlarida maxrratli ustalar juda ko'p bo'lgan».

XVI—XVIII asrning boshlarida O'rta Osiyoda xo'jalikning turg'unlik davri bo'ldi. Chunki ichki notinchliklar ishlab chiqarishda va savdoga katta ta'sir etdi. Hunarmandchilik buyumlari ishlab chiqarish to'xtadi, lekin qurolyarog'lar ishlash va uni bezagi yanada rivoj topdi. Buxoro, Xiva,

Samarqand va Farg'ona vodiylardagi shaharlar aslaha va jang kiyimlari tayyorlaydigan asosiy markazlar hisoblangan. Amir hamda sarkardalar uchun mo'ljallab yasalgan qalqonlar, shamshirlar, dubulg'alar, oyboltalar, enli kamarlar, xanjarlar, o'yma naqshlar, qimmatbaho metall va rang-barang toshlar bilan bezatilgan. Keyinchalik esa uchta markazlashtirilgan davlat Buxoro, Qo'qon va Xiva xonliklar tashkil etilib xo'jalik ishlari qayta tiklana boshladi. Hunarmandchilik asta rivojlana boshladi.

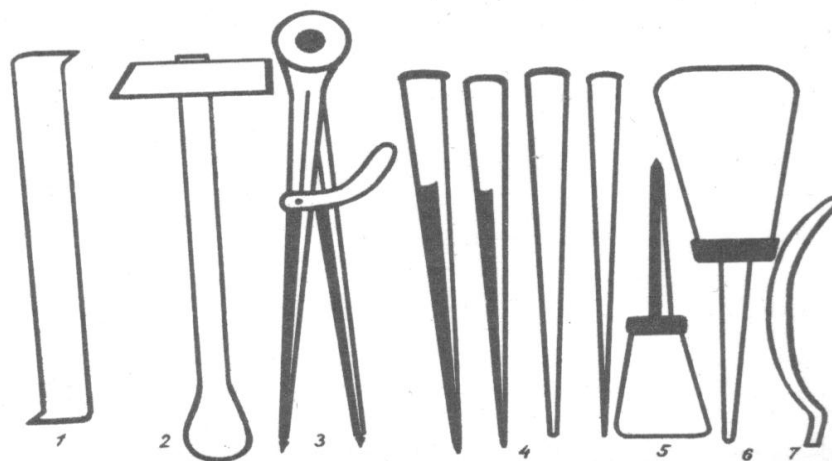
XVI—XX asrlarda kandakorlik yaxshi rivojlangan bo'lib, Buxoro, Qo'qon, Xiva, Samarqand, Shahrisabz, Qarshi hamda Toshkent shaharlari kandakorlik buyumlari chiqariladigan markazlar bo'lgan. Boy xonadonlari naqsh tushirilgan idishlar bilan bezatilgan. Ular xonadon sohibining davlatmandligini namoyish qilib turgan. XIX asr o'rtalarida vopurushlar paydo bo'lgan. Farg'ona vodiysida do'kondor Buxoro va Toshkentda esa vopurush (olibsotar)lar deb yuritiladi. XIX asr o'rtalaridan boshlab vopurushlar hunarmandlardan buyumlarni arzon baholarga sotib olar edilar. Ularni savdogarlarga oshirilgan narxda o'tkazganlar yoki bozorlarga olib borib sotganlar. Ular xalq amaliy san'ati ustalarining tayyorlagan gilam, oftoba, quticha, qilich, har xil idish va boshqalarini xalqqa yetkazib berishda «Savdo vositachilari» rolini o'ynaganlar. O'rta Osiyoning Rossiyaga qo'shilishi fabrika mollarni kelishi va uni shu yerda ishlab chiqarilishi mahalliy hunarmandchilar ishiga jiddiy ta'sir etdi. Shuning uchun ham hunarmandlar talabiga bo'lgan ehtiyoj pasayib ketdi.

1914—17 yillarda urush tufayli xo'jalik qiyinchiliklari O'rta Osiyoga metall, asosan mis taxtalari olib kelish kamayib, badiiy metall ishlab chiqarish pasayib ketdi. Turkiston jumhuriyati Xalq Xo'jaligi Markaziy Kengashi Prezidiumi 1920 yilning aprelida Sirdaryo, Farg'ona, Samarqand viloyatlariga 129 ming kishini tashkil etgan hunarmandlar birlashmasi to'g'risida qaror chiqardi».

1925 yili oktyabrda O'zbekiston hunarmandchilik kooperasiyasining tashkiliy syezdi bo'ldi va kooperasiyaning jumhuriyat miqyosida yagona

markazi tashkil etildi. Bu metallarni badiiy ishlashda asosiy o'rinni egalladi. NEP yillarida mayda hunarmandchilik ustaxonalari tashkil etildi. Hunarmandchilik mollari shu qatori mis buyumlari ham erkin suratda sotildi. Lekin keyinchalik shogirdlar an'anasiga e'tibor berilmadi. Shuning uchun 30 yillarga kelib misga zarb qilish ustalari juda kamayib ketdi. 1930 yilda Samarqand badiiy bilim yurti tashkil etildi. 1932 yilda esa Toshkentda badiiy o'quv ishlab chiqarish kombinati tashkil etildi. Buxoroda esa «Uzpromsoyuz» ornamentlaridan birida shogirdlar tayyorlash yo'lga qo'yildi. Bu o'quv ishlab chiqarish kombinatlariga Xiva, Qo'qon, Buxoro, Samarqand va boshqa shaharlardan kandakor, kulol, yog'och o'ymakor va boshqa san'at turlari ustalari taklif qilindi. Ular orasida kandakor usta S. Xudoyberganov ham bor edi.

1960 yillarda esa jumhuriyat davlat sanoat korxonalarida tashkiliy palapartishlik oqibatida kandakorlik buyumlari ishlab chiqarish inqirozga duch keldi. Qo'qon va Xivadagi kandakorlik ishlari uncha-muncha davom etdi. Hozirda kandakorlik san'atiga e'tibor kamaydi. Bu san'atni qayta tiklash haqida bir qancha qarorlar qabul qilindi. Kandakorlik ustalari tayyorlashga katta e'tibor berilib maktablarda to'garaklar, o'rta maxsus qamda oliy o'quv yurtlarida bu hunar sirlari o'rgatilmoqda. Mahalliy sanoat vazirligi hamda O'zbekiston Rassomlar uyushmasi xalq ustalari tayyorlashda salmoqli xizmat qilmoqdalar. Rassomlar uyushmasi hamda xalq ustalari asarlarining so'nggi ko'rgazmalarida kandakorlik ishlari yanada ko'payib, xalq amaliy san'ati turiga bo'lgan g'amxo'rlik samarasini bermoqda.

Кандакор устанинг иш қуроллари:
1) ранда; 2) болға; 3) паргор; 4—6) қаламлар; 7) мисқол. (Абдуллаев Т.
XIX—XX асрларда ўзбек кандакорлиги Т.)

MISGARLIK

O'zbekiston kashtachilik, misgarlik, ganchkorlik, yog'och o'ymakorligi singari xalq amaliy san'ati bilan butun dunyoga mashhur. Yog'ochga, misga, qog'ozga, matoga ganchga chizib, o'yib, tirnab, zarb bilan ishlangan naqsh-nigoralar ularning go'zalligi, nafisligi va ta'sirchanligi kishini o'ziga maftun etadi.

Shu san'at turlaridan biri misgarlik bo'lib, u qadim zamonlardan buyon davom etib kelayotgan san'atdir. Misgarlik deganda misdan qurollar, uy-ro'zg'or buyumlari va boshqa jihozlar yasash kasbini tushunamiz. Misgarlik hunarmandchilikning qadimiy va keng tarqalgan turidir. Misgarlikda ishlatiladigan asosiy material — mis. Mis nima? Mis nima uchun ishlatiladi, degan savol tug'iladi.

Mis — qadimdan insonga ma'lum bo'lgan metall. Mis va uning qotishmalari insonning moddiy madaniyatini o'stirishda katta ahamiyatga ega. Qadimda yunonlar mis rudasini birinchi bo'lib Kipr orollaridan qazib olganliklari uchun uning nomi lotincha kirgit deb ataladi. U tabiatda tarkibida temir, kumush hattoki oltin bo'lgan ruda holida uchraydi. Mis hayotiy fiziologik jarayonda qatnashadigan muhim element, U yumshoq, cho'ziluvchan, bolg'alanuvchan qizil yoki qizg'ish metall. Mis issiqlik va

elektr tokini juda yaxshi o'tkazib kumushdan keyin ikkinchi o'rinda turadi. U havoda tez oksidlanib qorayadi. Nam havoda misgidroksikarbonat hosil qilgani uchun ko'karadi. Mis mis rudalarini qayta ishlashdan olinadi. Undan lagan, oftoba, jom, samovar va boshqalar, shuningdek sun'iy ipak olinadi. Qadimda misgarlar sof misni sovuqlayin ishlatganlar, shuning uchun ham mis buyumlar yumshoq hamda mo'rt bo'lgan. Keyinchalik mis va qalay qotishmasidan hosil qilingan bronzani ishlatganlar. Bronzadan ishlangan buyumlar birmuncha bo'ladi. Qurama tog'larining janubi-g'arbiy qismidan Qizilqum hamda Nurota tog'laridan topilgan topilmalar misning O'rta Osiyo territoriyasida qadimdan rivojlanganligini isbotladi. Buxoro qadimdan naqshinkor mis idishlar ishlash markazi bo'lib kelgan. Strabon hamda Gerodot asarlarida O'rta Osiyoda misgarlik mashg'uloti haqidagi ma'lumotlar yozilgan.

XI—XII asrda Termiz misgarlari butun dunyoga mashhur bo'lgan. XII—XIII asrlarda O'rta Osiyoda mis buyumlari yasashga juda katta e'tibor berilgan. XVIII—XIX asrlarda Buxoro, Samarqand hamda Qo'qon, Xiva kabi shaharlarda a'lo darajali bronza va misdan idishlar yasash keng tarqalgan edi. Misgarlik san'atining o'ziga xos maktablari bo'lib, ular Qo'qon, Toshkent, Samarqand, Xiva va boshqa shaharlarda bo'lgan. Mis idishlar ikki yo'l bilan birinchisi misni eritib quyib, ikkinchisi bolg'alab yasalgan. Bolg'alab yasashda sandondan foydalanilgan. Buyumni yasashda metall tez-tez qizdirib turiladi. Agar murakkab idishlar yasaladigan bo'lsa, mis bir qancha bo'laklari quyilib keyin qalaylangan. Qolipdan chiqarilgan mis idish yaxshilab tozalanadi. Idish bitgandan so'ng naqsh o'yuvchi kandakorga beriladi.

Mis buyumlarining turlari

I Metalldan ishlangan idishlarning umumiy shakli ma'lum proporsiya hamda siluetga ega. Suv solinadigan hamda choy damlab ichiladigan idishlarning shakli xilma-xil bo'ladi. Bu idishlar sharsimon yumaloq, agar yapaloqsimon bo'lsa satranji, qanoti nafari, shakli qovurg'ali, piltali, qirralli,

raxli bo'lgan. Shunday idishlar borki, ularning qorni bir xil bo'lib, dastasi va tumshug'i bilan farq qilgan.

Mis *laganlar* ko'pincha doirasimon ba'zi birlarigina ovalsimon yoki to'rtburchak bo'ladi. Bularni Buxoroli hamda Samarqandliklar chorkunjab deb yuritadilar. Mis laganlarining lavxo'ri, dulava va qoshig'lik turlari bor.

Lavxo'ri — ovalsimon yoki to'rtburchak mis laganlarning lablari yon tomonga qayrilgan bo'ladi. Bu laganlar o'simliksimon, geometrik va ramziy naqshlar bilan juda nafis qilib bezatilgan.

Dulava — tuxumsimon yoki to'rtburchakshakldagi mis laganlarning yon tomonga ayrilib yana davom etib pastga qayrilgani. Bu laganlar ham juda chiroyli qilib ishlangan.

Qoshig'lik — qoshiqi, tuxumsimon yoki to'rtburchak mis laganlarning yon tomonga qayrilib yana davom etib pastga qayrilgan, lablari kungurali bo'ladi.

Yuz-qo'l yuvishda dastsho'y va oftobalar ishlatiladi. Suv keltirish uchun satil, suv olish uchun *sarxum*, non isitish uchun nondon va boshqa ro'zg'or buyumlar shaklining o'ziga xosligi har bir vohalarda o'ziga xos tuzilishga ega.

Sarxum — katta xumlardan suv olishda ishlatiladigan mis idish shakli krujkaga o'xshash, lekin uning hajmi katta bandi esa juda chiroyli bo'ladi. Sarxumni quyib yoki yasama usulda yasaladi va bezaladi. O'zbekiston kandakorligi idishlari Hindiston, Sharqiy Turkiston, Eron, Kavkaz hamda Turkiya xalqlariga yaqin va o'xshashdir, chunki O'rta Osiyo xalqlari qo'shni xalqlar bilan qo'shnichilik aloqalarida bo'lgan. O'rta Osiyo territoriyasida o'rdak ko'rinishidagi oftobalar ham qo'llanilgan.

O'rdak oftoba — qopqog'i o'rdaksimon, kafti, dastasi, jo'mrak o'rniga o'rdak tumshug'ining shakli o'rnatilgan idish. O'rdak oftoba Qo'qon shahrida inqilobgacha keng tarqalgan bo'lib unda choy damlab ichilsa ham bo'ladi. Olimlarning aytishicha, Sharq mamlakatlaridan keltirilgan bo'lishi ham mumkin. Bu idishlar O'rta Osiyoda faqat kulolchilikda tayyorlangandir. Jumhuriyatda tarqalgan ba'zi bir shakllar Kavkaz hamda Eron xalqlarining

idishlari o'rtasida uchraydi. Oftobalar panjarasimon «shabaka» qilib ham ishlangan.

Shabaka — mis idishlarga mayda qilib teshib ishlangan panjara. Toshkentda «Sumbarno» deb yuritiladi. Shabaka bu misgarlikda texnikaviy uslub hisoblanadi.

Xorazmda suv uchun qumg'on degan idish ishlatiladi, lekin bu idish hyech bir viloyatda qo'llanilmaydi. Originalligi shundaki ushlaydigan dastasi yo'q. Boshqa viloyatlarda oftoba deb yuritiladi. Keyingi vaqtlarda fabrika va zavodlarda x,ar xil metall va chinni idishlarning ko'plab ishlab chiqarilishi misgarlik hunarmandchiligining rivojiga salbiy ta'sir qildi. Lekin shunga qaramay, ko'plab mis idishlar yasalyapti.

Suv keltirish, suv saqlash va choy damlash uchun mis choynak, mis ko'za, choydish (choyjo'sh), kashkil o'zbek xalqi orasida eng ko'p tarqalgan mis idishlardan biridir. Choydishda suv tashiladi yoki choy qaynatiladi. Uning bo'yi 25—30 sm, qorni esa balandligiga yaqin kattalikda bo'ladi. Ular har xil ko'rinishga ega bo'lib tagida chambaragi bo'padi. Uning dastasi quyilib idishning o'rtasiga ikki mix bilan parchinlab mahkamlanadi. Choydish-ning qopqog'i ko'pincha «shabaka» ya'ni panja-rali o'yma qilib ishlanib- dastasiga o'rnatiladi. Dastalari yoy shaklida qayrilgan bo'lib, pastki uchi tumorcha «madoxil» shaklida tugaydi. Ba'zi hollarda ilon boshiga o'xshatib quyilib, ilonning og'zi ochiq yoki yopiq qolda tasvirlanadi. Qadimgi misgarlarning aytishicha, ilon boshining tasviri idishni jinlardan saqlaydi. Ko'pincha idishlar dastasiga idishni ishlagan ustaning nomi, ayrim hollarda buyurtma berganning nomi badiiy qilib yozib qo'yilgan. Choydishlarning yumaloq, yapaloq qorinli «sat-ranj» va ingichka bo'g'izli «isfaxon»lari bo'lgan.

Ko'za — ariq yoki quduq suvlarini tashishda ishlatiladigan kattaroq idish. Ko'za ikki xil: qorni yumaloq bo'g'zi yuqoriga kichrayib ketuvchi hamda konussimon qorinli bo'ladi. Suv olib kelish uchun mis chelak «kashkil» ham ishlatilgan. Uning pastki qismi esa tekis bo'ladi. XX asr boshlarida Yevropada chelakka o'xshash kashkillar x,am ishlab chiqilgan.

Xivada suv idishlari tun deb atalib, u yumaloq shaklda bo'ladi, ba'zida qopqog'i va dastasi ham bo'ladi.

Qo'l yuvish uchun oftoba, obdasta, qumg'on, dastsho'y, selobcha, chilopchin, tufdon (tuflagich) va boshqalar ishlatilgan. Buxoroda oftoba deyilsa, Samarqand, Toshkent hamda Farg'onada obdasta deb yuritiladi.

Dastsho'y — qo'l yuvish uchun ishlatiladigan mis idish, u yumaloq ko'rinishga ega bo'ladi. Dastsho'yning usti panjara qopqoqli bo'lib, qopqoq idishga burama holatda maqamlangan. Suvni to'kish yoki tozalashda undan ajratib olish mumkin. Dastsho'y ajoyib naqshlar bilan bezatiladi.

Ichimlik va ovqatlarni maxsus mis laganlarga qo'yib ustidan qopqoq bilan yopishgan. Mis lagan, mis tovoq, la'li barkash, oziq-ovqatlarni yopib qo'yish uchun savri, kashkil, satil va boshqalar ishlatilgan. Samarqand va buxoroliklar oddiy chelakni satil deb yuritadilar. Mis laganlar eng ko'p tarqalgan idishlardan bo'lib, ular yumaloq tuxum (la'li) shaklida to'rtburchak (la'li chorkunj) shakllarda bo'ladi. Laganlar oyoqli ham bo'lishi mumkin. Buxoroda birinchi bo'lib mis laganlarga me'morlik yodgorliklariga xos qilib bezashni usta mulla Muqaddam Mukarramov boshlab bergan.

U quyosh, yulduz, yarim oy va boshqa naqsh elementlarini juda ko'p ishlatgan. Ayniqsa diniy marosimlarda, chilkalit, isiriqdon, darveshlarni idishi, kashkil ishlatilgan. O'sha vaqtlarda o'lka bo'ylab son-sanoqsiz darveshlar bo'lib, ular chelakka o'xshash kashkilni qo'lda ko'tarib sadaqa so'rab yurganlar. Katta kashkillar ham bo'lib, ulardan mozor va maqbaralarda tuproq tashilgan. Darveshlarning kashkili juda chiroyli naqshlar bilan bezatilib orasiga qur'ondan oyatlar yozilar edi.

Ov do'mbirasi — dovul, pul saqlanadigan g'aladon, shamdon, mirqroz, bezaklar saqlanadigan quticha (sandiqcha), qalam solinadigan mischilim, qirg'ich, qoshiqchalar, manqal shu kabilar misdan yasalgan.

Xon va beklar ovga chiqqanlarida ov boshlanganidan darak berish va parranda, hayvonlarni cho'chitish hamda haydash uchun do'mbiralarni chalishgan. Bu do'mbiralalar dovullar deb yuritilgan. Ular ham ajoyib qilib

bezatilardi. Sham paydo bo'lgandan so'ng *shamdon*, sham uchini tozalaydigan qaychi mikrozlarni ham kandakorlar ajoyib qilib bezaganlar.

O'smajo'shak — o'sma ezish va qosh bo'yash uchun hamda turli bo'yoqlar tayyorlashda ishlatiladigan mis idishcha. Bu idishchani uchta oyog'i hamda dastasi bo'ladi. O'smajo'shakni kandakor islamiy naqshlar bilan bezagan. O'smajo'shak uzum bargi shaklida ham bo'ladi.

Surmadon — og'zi kichkina, ustki qismida esa burma teshikchasi bo'lib, bu teshikcha temir naycha o'tkazilgan po'kak bilan mahkamlangan bo'ladi. Shu naycha bilan O'rta Osiyo, Sharq xotin-qizlari qosh hamda kipriklarini bo'yar edilar. Bu surmadonlar naqshlar bilan bezatilgan bo'ladi. Ayrim hollarda baliq shaklidagi surmadonlar ham bo'lgan.

Mansaldon — pechka o'rnida ishlatiladigan idish. U oyoqchalardan, devorchalardan iborat bo'lib, yig'ilganda qirrali katta to'garak tashkil qiladi. Rixtagarlar manqaldonlarni har xil formada yasaydilar. Manqaldonlar yumaloq, to'rt qirrali, olti qirrali, o'n ikki qirrali ham bo'ladi. Yasalgan manqaldonning qancha qirrasi ko'p bo'lsa, shuncha u og'ir bo'ladi. Uni ko'tarib yurish uchun ikki tomonida qulog'i bo'ladi. Ba'zida choynak qo'yish uchun chuqurcha ham o'yib qo'yiladi. Manqaldonni ayrim hollarda sandal ostiga qo'yib isitib o'tirishgan. Qishda uning ichiga archa ko'mir yoqib, xonadonlarda, rastalarda hunarmandlar foydalanadigan pechka o'rnida ishlatiladigan idishdir.

Meva sharbatlari hamda har xil ichimliklar uchun: mis kosa, sharbat kosa, mis qozonlari, non isitiladigan — nondon, turli xil krujka hamda cho'michlar, sarxum, kapkir va boshqalar ham ishlatilgan.

Idishlarning ba'zi birlarini ishlatishga ehtiyoj bo'lmasada, lekin ko'pchiligi kundalik hayotimizda ishlatilib kelinmoqda.

Mis idishlarni yasashning texnik usuli

Mis buyumlari uch xil mutaxassisning qo'lidan o'tgan. Sariq, qizil mis idishlarning ichki va tashqi sirlarini qalaylash ishlarini misgar ayrim detallarini masalan, dastasi, qopqog'i, qubbasining uchi (sonulasini), tumshug'i va boshqa qismlarini rixtagar, chiroyli nafis naqshlar bilan bezash ishlarini kandakor

bajargan. Hayotda ishlanadigan buyumlar „ikki yo'l bilan, ya'ni qolipi va kandakori hamda simkori kabi murakkab usulda naqshlanadi.

Qolipi — idishlarga qolip asosida naqsh yaratiladi. Po'latdan yoki brinjidano yasalgan qolip (o'yib yoki quyib ishlanadi) ustiga mis parchasini yoki yupqa qo'rg'oshin plastinkasini qo'yib asta bolg'a bilan uriladi. Natijada mis parchalaridan naqshlar paydo bo'ladi. Naqshinkor misparchalari mis buyumlariga xohlagan joyiga yopishtiriladi.

Kandakori — mis idishlarga o'yib naqsh ishlash usuli. Naqsh o'yib ishlash ikki xil: o'yma hamda chizma bo'ladi. O'yilgan naqshlar asosan kandakori, chizma esa yordamchi bo'ladi, chizma naqsh zaminlarini bezashda qo'llaniladi.

Simkori — metall ustiga mis, kumush, tilla simlarini chandiqlab, nozik naqshlar yaratish uslubi. Bu uslub temuriylar davrida juda keng qo'llanilgan. Uslub nihoyatda nazokatli va nafis bo'lgan.

«So'nggi 300 yil ichida metallga naqsh berish jarayoni qadimgisidan farq qiladigan bo'ldi. Masalan, XI asrda qolipi uslubi yuksak go'zallik libosini kiydi. So'ng 100 yil ichida qolipi uslubi faqatgina mis buyumlar ustiga yopishtiriladigan qoplama detallarga naqsh berishdagina qo'llaniladigan bo'ldi, xolos.

Kandakorining qadimgi uslubida kesilgan naqshlarning zaminlariga, naqsh oralariga ishlov berilmas edi. Chunki buyumlar sathi chuqur kesilishi bilan naqshlar ta'sirchanligi kuchayib zaminlarni soya va yarim soyalar qoplabqolar edi. Bu uslub asosan kumush idishlarni naqshlashda qo'llanilar edi.».

Keyingi yillarda o'yma naqsh zaminlariga ishlov beriladigan bo'ldi. Zamin sayozlanib uning nafisligi yanada ortdi. Zaminlarga esa chekma, katak gullar bilan jilo beriladi. Asta-sekin chekma o'rnini qisqa parallel chiziqlar egallaydi. Samarqand va Farg'ona vodiylarida XIX asr oxiri XX asr boshlarida chekma saqlanib, so'nggi yarim asr ichida zaminlarni to'ldirish, hattoki naqshlar chekma bilan bajariladigan bo'lindi. Muhitning o'zgarib borishi, ya'ni

fabrikaning arzon buyumlari bilan qo'lda yasalgan buyumlar o'rtasida raqobat yuzaga keldi. Natijada kandakorlikda sayoz chizma naqsh uslubiga (arzonligi uchun) o'tishga majbur bo'lindi. Metallarga naqsh o'yish bilan birga ustalar kumush, qora kumush, rangli oynalar, qimmatbaho toshlar, rangli surg'uchdan ham gul qadab bezash hamda sirli bo'yoq surkab bezash yo'llaridan foydalana boshladilar. Rangli surg'uch bilan bezash texnikasi 1917 yilda boshlangan. Chunki sirli bo'yoqlarni chet eldan keltirish man qilingan edi. Kandakor surg'uchlanadigan idishni yaxshilab qizdirib unga surg'uch surkaydi, idish sovigandan so'ng qotib qolgan surg'uch iskana bilan tozalanadi.

XIX asr oxirlarida naqsh zaminiga qizil, qora, yashil, ko'k, sariq ranglar bilan bezash avj oldi. Mis buyumlarini qadama usulda bezash ommaviy tus oldi.

Qadama — mis buyumlarni qimmatbaho toshlar yoki tagiga rangli qog'ozlar qo'yilgan oynalar bilan bezash.

XIX—XX asrlarda idishlarni dasta, qopqoq, kaft va poyalarini shabaka — panjarasimon qilib ishlash ham keng rivojlandi. Shabaka texnikasi o'ziga xos badiiy ko'rinishga ega bo'lgan. XVIII asrgacha ikki qavatli buyumlar ustini panjarasimon qilib to'nlarini kesib bezash rivojlandi. Keyinchalik bu texnika unutilib yuborildi.

Kandakorlar naqsh o'yib ishlashda qattiq po'latdan yasalgan naqsh qalam, ko'z o'yar qalam, tozalov qalam, parma qalam hamda chekuv qalam deb ataladigan asboblarni ishlatadilar. Bulardan tashqari bolg'a, qayroq, randa, pargor hamda misqollar ham ishlatiladi.

Qalam — po'latdan yasalgan xilma-xil naqshni zarb bilan o'yadigan kandakorlik asbobi. Qalamning keskichlari (chilangirlari) po'latdan yasaladi.

Ko'zo'yar *qalam* — uchi yapaloq kandakorlik asbobi. U naqshlarni ustiga bezak berishda ishlatiladi.

Parma qalam — zarb qilingan zaminlarni bezash uchun ishlatiladigan misgarlik asbobi. Bu qalamda har xil choksimon bezaklar bajariladi.

Chekuv qalam — naqsh zamini va naqsh konturlarini bezashda ishlatiladigan kandakorlik asbobi (qalam turlaridan biri) uchi o'tkir, dastasiz bo'ladi.

Randa—mis buyumlar sirtiga zarb qilingan badiiy naqshlarga pardo beradigan kandakorlik asbobi.

Kandakor mis idishga qalin qandal qoplangan yog'och kursi oldida o'tirib ishlaydi.

Kandal — saqichga o'xshash narsa bo'lib, mis laganlarga naqshlarni zarb qilishda ishlatiladi. Saqich mis laganni orqasiga yopishtiriladi so'ng kandakor naqsh o'yadi. Saqich «Hindistonning ayrim rayonlarida va Eronning Mozandaron viloyatida o'simliklar shirasidan tayyorlanadi. Shira avval qaynatiladi, sovutiladi, so'ng tax-tachaga qo'yib qotiriladi. Ana shu mum yostiqlar ustiga buyumni qo'yib gul o'yiladi».

Agar ichi bo'sh, uzun bo'lyi idishlarga naqsh bermoqchi bo'lsak, idishlarni ichi qum yoki latta bilan to'ldiriladi. Qalamni bolg'acha bilan urib, o'yib naqsh solinadi. Zarb qilingandan so'ng naqsh sirlari tozalanadi. Chetlarini kesib to'g'rilanadi. Keyin zamin zarbori ishlanadi, nihoyat buyumlar sirtiga pardo beriladi.

Badiiy bezak turlari

Mis choydush, oftoba, qumg'on va boshqalarga zarb bilan bezak beriladi. Idishlarning orqa va old tomonlari o'ziga xos bezaladi. Masalan, zarb qilingan naqshlarni chetidan hoshiya bilan o'ralmaydi, ko'rkam naqsh motivlari bilan bezaladi, juda murakkab nafis naqshlar bilan to'ldirib ishlanadi. Mis laganlarga zarb qilinadigan naqsh kompozitsiyalari o'ziga xos turlarga ega. Gardish, turunj, mehrob, sitora, ishkallak naqshlari ishlanadi.

Mehrob — mehrob tasvirini beruvchi naqsh. Ya'ni markazdan aylana atroflab bir necha mehroblar tutashib hosil qilgan naqsh. Mehrobning turi juda xilma-xil. Masalan, mehrobi bargi bed, mehrobi duraftor, mehrobi duraftor

islimi, mehrobi muhja, mehrobi madohil, va boshqalar. Sitara — mis idishlarni butunsirtini yulduzsimon naqsh qoplab olgan kompozisiya.

Gardish — naqshlar doiralardan tashkil topgan ritmik joylashgan kompozisiya. Markazida joylashgan doirani chetlari keng va qisqa yo'llar bilan o'raladi.

Ishkalak — ishkalakband, mis laganlarni markazi to'rtburchak romlar chegarasi bilan chegaralangan naqsh kompozisiya. Uning bu romlari naqshlar bilan to'ldiriladi.

Turunj — tuxumsimon, ovalsimon jimjimador har xil bezakli naqsh.

Mis zarb qilingan badiiy naqshlarni geometrik, me'moriy, o'simliksimon, jonivorsimon yozuvli naqshlar va maishiy buyumlar tasviri juda ko'p ishlatilgan. Kandakorlikda asosan islamiy naqshlar juda ko'p ishlatiladi. Hoshiyalar va har xil yo'llar eng oddiy o'simliksimon naqshlar bilan to'ldiriladi. Bu naqshni «nim islimi» deb yuritiladi. U bir-biriga chirmashib ketgan murakkab o'simliksimon naqsh bo'lib, bir tomonlama ulanib ketgan bo'ladi. Nim islimi hoshiya o'rnida ishlatilib, buyumning nomiga qarab o'zgarib boradi. Shuning uchun uning turli xillari bor. Masalan, nim islimi bargak, nim islimi madoxil vahokazo. O'simliksimon naqshlar shakli va mazmuniga ko'ra lola, bodom, qalampir, buta va shunga o'xshash nomlar bilan yuritiladi. Metall buyumlarga qadimdan jonivorlar va odam shaklini tasvirlash keng tarqalgan edi. Masalan, chashmi bulbul, qo'chqorak, pushti baliq, qirma, zuluk, kapalak, ilon izi va boshqalar bilan ataladigan bo'ldi.

Chashmi bulbul — mis idishlarga bulbulning ko'ziga o'xshash zarb qilingan naqsh. Uni bulbul ko'zlari deb ham yuritiladi;

Ko'chqorak — qo'chqor shoxiga o'xshash naqsh; Pushti balik — baliq tangachasimon naqsh turi. Uni baliq tangachalar deb yuritiladi; Kirmak — chirmoq, marg'ilonda «kir-kira» deb yuritiladi. Kirmak chirmovuqsimon naqsh turi; ilon izi — to'lqinsimon o'simliksimon naqsh. Toshkentdagi boshqa viloyatlarda «islimi» naqsh deb yuritiladi.

Geometrik naqshlar kandakorlik bezaklarida juda kam ishlatilgan. Geometrik naqshlar ikkinchi darajali naqsh rolini o'ynagan.

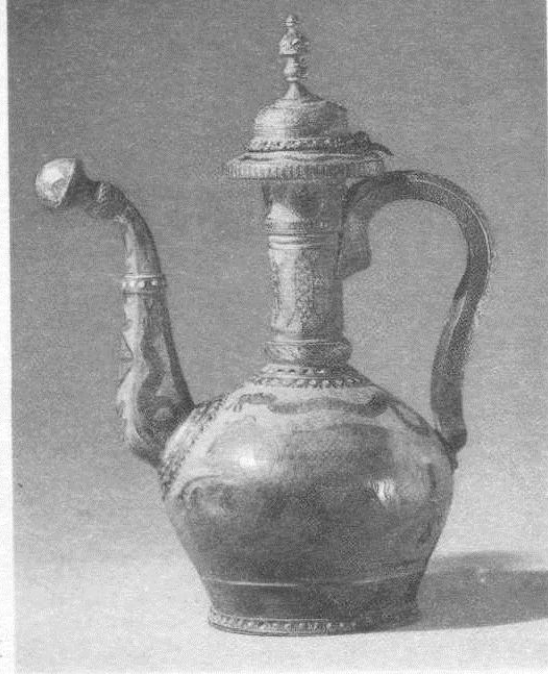
Ustalar asrlar davomida misga naqsh o'yar ekanlar, har bir naqshlarini o'ziga xos nomlar bilan yuritilishini ko'ramiz. Har bir naqshga nom qo'yilishi o'z-o'zidan bo'llagan albatta, bu nomlarni har bir naqshning mazmuniga, shakliga, biror narsaga o'xshatib, taqqoslab, murakkab soddaligiga qarab, naqshning turiga qarab boshqa mamlakat yoki shaharning nomiga va boshqa sabablarga asoslanib har bir naqshga nom qo'yganlar. Masalan, «mashhadi», «arabi», «isfaxoni» va boshqa so'zlar naqshlarning nomiga qo'shib ayti-ladi. Buning sababi ustalar o'z ishlarida Mashhad, Arabiston, Isfaxon (Eron) ustalarining tayyor naqsh nusxalaridan foydalanganliklari uchun shunday nomlar bilan yuritganlar. Ko'pincha, bunday naqshlardan ijodiy foydalanib, o'zimizning stilimizga moslab naqsh elementlar qo'shganlar. Naqshlar agar aylana shaklida bo'lsa, bunday naqshni «naqshi girdob», uchburchak shaklida bo'lsa «uchburchak naqsh», agar ikki chiziq orasida bir novda pechakka o'xshab o'sib kurtak, g'uncha va novdacha chiqarib bir yoki ikki tomonga o'ssa bunday naqshni «pechak islimi» yoki «raftor naqsh» deb yuritiladi. Mis idishlariga eng oddiy naqsh bu chiziladigan to'g'ri chiziqdir. Bu chiziq bir naqshni ikkinchisidan ajratib turish uchun xizmat qiladi. Shuning uchun naqsh kompozisiya chizishda avval shu to'g'ri chiziqlar chizib olinadi. Bu chiziqlarni yakka, ikki hattoki uch qavat qilib chizish ham mumkin. Bir chiziqni yakka xat, ikki chiziqni qo'sh xat deb yuritiladi. Kompozisiyada turli-tuman chiziq holda belbog'lar bo'ladi, bularning hammasini «zanjir» deb yuritiladi. Zanjir egri chiziq, nuqtali chiziq hamda to'lqinli chiziqlarga bo'linadi. Mis o'ymakorligida ba'zi naqshlar qadimdan ishlatilib kelinadi, bunday naqshlardan biri «tugma naqshdir» yoki «tugmachacha» deb yuritiladi. Bu naqsh mis idishlarga zarb qilingan tugmachaga o'xshagan naqsh bo'lib, Toshkent kandakorligida ishlatiladi. Tugma naqshning

o'rtasida

ko'pincha

nuqtasi

bo'ladi.

O'zbek kandakorlik maktablari

XIX asr oxiriga kelib kandakorlik buyumlarini yasash va bezash bo'yicha har bir shahar, viloyat uchun o'ziga xos milliy xarakterga ega bo'lgan maktablar ochildi. Bu davrda hattoki har bir kandakorning o'ziga xos uslubi va maktabi bo'lib u o'zi bezagan idishlarining shakli va ornamentlari bilan boshqalardan farq qilgan. Kandakorlik texnikasining o'ziga xos mahalliy xususiyati birinchidan, zarbaning chuqur yoki yuzaligida, ikkinchidan, sirti va zaminning bezagiga qo'llaniladigan usullardan iboratligidir. Buni turli rayon va viloyatlardagi metall buyumlarining barcha belgilarini o'zaro solishtirib aniqlash mumkin. Bu buyumlarning nafosatligiga, go'zalligiga, umumiylikiga ega bo'lgan maktablar vujudga kelgan.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. S.Bulatov «Uzbek xalk Amaliy bezak san'ati» Toshkent «Mexnat» 1991yil.
2. G.V.Beda. Osnovy izobretatelnoy gramoty. Moskva. «Molodaya gvardiya», 1987g.
3. M.A.Bikajanova. Odejda uzbechek Tashkenta V.kn «Kostyum narodov sredney Azii» M, 1979g.
4. P.A.Goncharov Zolotoshveynoye iskusstvo Buxary. Izd. lit i iskusstva im. G. Gulyama. 1986y.
5. N.S.Grajdankina. Arxitekturno-stroitelnyye materialy Sredney Azii. T. Uzbekiston, 1989g.